

СПІВВІДНОШЕННЯ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ Й АСПЕКТУАЛЬНОСТІ АРАБСЬКОГО ДІЄСЛОВА

ДІЄСЛІВНІ форми в арабській літературній мові (АЛМ) звертають на себе увагу нетиповим для мов акузативного (номінативного) ладу співвідношенням між кількістю дієслівних порід, яка є великою навіть у порівнянні з іншими семітськими мовами, і бідністю морфологічних засобів оформлення темпоральності, які до того ж не завжди послідовно передають останню. Якщо додати до цього явно іменне походження двоскладової основи перфекта і відносну різноманітність дієслівних слівформ, утворених за допомогою однокладової дієслівної основи, стає зрозуміло, що передавання темпоральності не є основною функцією названих морфологічних засобів. Дійсно, якщо подивитися на використання дієслівних форм в АЛМ а, особливо, в класичній арабській мові (КАМ), можна побачити, що важливою їхньою граматичною функцією є передавання способу дії – тобто, разом із традиційною як для європейської, так і для арабської лінгвістичної думки ідеєю про категорію часу, здатність передавати яку є основною для дієслова і відрізняє його від інших частин мови, треба враховувати, особливо для архаїчного стану мови, здатність дієслівних форм передавати вид та спосіб дії. Дана обставина дозволяє навіть стверджувати, що в арабській мові (АМ) видове протиставлення взагалі неможливо відокремити від часового [Лингвистический... 1990, 84]. Дійсно, основні форми арабського дієслова в класичний період є аспектуальними, а на сучасному етапі, в основному, темпоральними [Мамедалиев, 7; Ковалев 1951, 500]. Враховуючи специфіку функціонування класичних текстів у сучасній АМ стає зрозумілим, чому “питома вага часових значень, що передаються основними формами... дієслова, визначається їхнім видовим значенням” [Мамедалиев, 10].

У класичний період розвитку АМ у формах *māḍī* та *muḍāḡī* поняття виду отримало чіткіше вираження. Обидві форми можуть передавати теперішній, минулий і майбутній часи. Різниця полягає в тому,

що “форма *māḍī* передає минулий, теперішній, рідше майбутній час із відтінком результативності, на відміну від форми *muḍāḡī*”, що передає незакінчену дію в минулому, теперішньому або майбутньому часі” [Мамедалиев, 10].

Метою даного дослідження є визначення характеру співвідношень видових та часових градацій дієслівних слівформ АМ, що дозволило б краще зрозуміти особливості їхнього функціонування і семантико-стилістичних характеристик. Тому завданням такого дослідження можна вважати зіставлення мовних універсалій, пов’язаних з аспектуальними та темпоральними градаціями, з конкретними фактами арабської мови. Як відомо, традиційно арабське дієслово розглядається у двох так званих основних формах – *māḍī* та *muḍāḡī*. Перша, принаймні за використанням, нагадує суфіксальне дієвідмінювання предикатів стану (статив, або форма якості та стану, яку можна назвати пермансивом), яке існувало в афразійських мовах на певному етапі їхнього розвитку і було не стільки дієслівним, скільки іменним утворенням [Дьяконов 1991, 49], аналогічним акадській і давньоєгипетській формам “якості і стану, який настав в результаті дії” – акадському стативу і єгипетському псевдопартиципу [Дьяконов 1991, 55], тобто, передавало ще й значення результативного виду. Друга об’єднує в собі форми префіксального дієвідмінювання двох основ – перфективного, або пунктуального виду, а також юсиву (*див. нижче*), і яка використовувалася для позначення імперфективного, або курсивного виду. Як бачимо, дані форми первинно були налаштовані на передавання аспектуального значення, яке не обмежується часом протікання дії, а визначає, як саме розподіляється в часі ця дія. До того ж дієслівний вид, на відміну від категорії часу, пов’язаний не з дійкічною темпоральною локалізацією дії, а з її внутрішньою темпоральною структурою і тим, як ця структура інтерпретується мовцем [Лингвистический... 1990, 83].

Подібне співвідношення аспектуальності й темпоральності свідчить про його універсальний характер і дозволяє припустити, що мови, які належать до різних сімей, повинні, використовуючи різні засоби, обумовлені їхнім типом і стадією розвитку, містити певні універсалії, що відображали б назване співвідношення.

Так, дослідження дієслівної системи ангамі (група нага південноазійської мовної ліги) дозволяють реконструювати для аспектуально-модальних постфіксів початкове протиставлення за активністю та версійну опозицію відцентровості [Захарьин, 13].

Говорячи про категорію часу в паренгі (підгрупа південних мов мунда дравидійської групи), треба визнати, що темпоральність, хоча і займає центральне місце у дієслівній системі цієї мови, часто слугує, тим не менше, основою для аспектуальних опозицій. І хоча на сьогоднішній стан неможливо констатувати первинність аспектуальних опозицій навіть для протопаренгі, формальна близькість деяких темпоральних маркерів паренгі до відповідних утворень інших дравидійських мов дає підставу для припущення, що темпоральність тут має контактне походження і була засвоєна мовою вже в готовому вигляді [Захарьин, 49].

Перед тим, як перейти до розгляду співвідношень аспектуальних і темпоральних характеристик арабського дієслова, варто з'ясувати, в чому полягає основний зміст зазначених співвідношень.

Темпоральність являє собою функціонально-семантичну категорію, яка включає в себе численні засоби вираження часу, в тому числі і систему часових форм дієслова, лексичні показники часу, форми непрямих способів дієслова, синтаксичну структуру деяких типів речень, різні контекстуальні засоби [Мамедалиев, 13].

Поняття аспектуальності містить у собі, насамперед, семантичну підставу для порівняння фактів мов різних типів. Такою підставою слугують загальні контури семантичної області характеру протікання дії в часі, а також деякі фундаментальні семантичні ознаки в цій галузі, які можуть розглядатися як універсальні [Бондарко 1983, 77].

До числа фундаментальних видових ознак можна віднести такі, як граничність/

неграничність, позначення процесу, що розвивається / цілісного факту, позначення дії для пізнішого плану, позначення постійного відношення, локалізованість / нелокалізованість дії в часі, типи часової нелокалізованості, в тому числі неузальна повторюваність, узальність і "позачасовість", позначення початку, продовження та закінчення дії, позначення багатоактної, одноактної дії та низки інших способів протікання дії в часі [Брюхов].

Як бачимо, поняття виду значно ширше, ніж поняття часу, отже, аспектуальність, принаймні в плані змісту, включає в себе темпоральність, тому логічно припустити, що і в плані вираження першою оформлюється саме аспектуальність, а значення граматичного часу відповідні форми отримують пізніше, як один з варіантів категорії виду, що акумулює в собі низку аспектуальних градацій, пов'язаних із часом. Згодом це значення поступово виходить на перший план і перетворюється ледве не на основне граматичне значення дієслова, насамперед через те, що дозволяє відокремити останнє від інших частин мови. Тим не менше, мовний матеріал, за допомогою якого реалізовано цю темпоральність, часто формується в умовах домінування саме видових опозицій, тому дієслівні словоформи, що слугують для позначення форм часу, як правило, несуть у собі не тільки форму, але і зміст цих опозицій.

Так, наприклад, у баскійській мові передавання предикації здійснюється стативно, за допомогою видових моделей, утворених на базі форм, що відповідають неособовим формам дієслова в індоєвропейських мовах – герундію і дієприслівнику [Зеликов 1985, 321].

Арабське дієслово теж несе в собі сліди подібного становища, на що звернули увагу ще середньовічні арабські лінгвісти: якщо з їхньої точки зору, термін *māḍī* пов'язаний із минулим часом, на що вказує навіть його словникове значення, *mudāri* не має нічого спільного з поняттям граматичного часу [Мамедалиев, 5].

Отже, основні форми дієслова можна вважати біфункціональними; вони передають категорії виду та часу як у КАМ, так і в сучасній АЛМ. Однак на сучасному етапі розвитку АМ, на відміну від класичного, аспектуальність у них послабшала,

а темпоральність значно посилилася [Мамедалиев, 48].

Таким чином, на прикладі опозиції форм перфекта й імперфекта в АМ можна припустити, що характер цієї опозиції на різних етапах розвитку АМ змінюється з аспектуального через перехідні фази на темпоральний [Габучан, 7]. У процесі подібного переходу, що мав місце протягом тривалого часу і, в певному розумінні, триває зараз, для позначення відповідних градацій використовувалися різні способи. Природно, з появою письма і початком фіксації текстів, а особливо, враховуючи величезну роль класичних арабських текстів у розвитку АМ, варіанти оформлення темпоральних та аспектуальних градацій, реалізовані в різні часи і різними засобами, зайняли інше місце в граматичній системі АМ. Так, видові відношення в сучасній АЛМ передаються різними лексичними та лексико-синтаксичними засобами. Аспектуальна завершеність або незавершеність у багатьох випадках визначається контекстом. Так, наприклад, є група дієслів, чия перфектна форма може, залежно від контексту, передавати завершену або незавершену дію, а відповідна форма дієслів чуттєвого та розумового сприйняття має суто перфектне значення [Мамедалиев, 11].

Арабська мова, звісно, не є єдиною, де відбувся (або відбувається) подібний перехід від переважання аспектуальності до домінування темпоральності в дієслівній системі. Поступовий розвиток та посилення категорії часу спостерігається і в інших афразійських мовах, наприклад, у сучасній асирійській видове відмінювання дієслів, характерне для семітських мов, повністю замінене на часове [Мамадалиев, 12; Церетели 1963, 52], а поява категорії часу коптського дієслова стала результатом подальшого розвитку в новоєгипетській мові поняття часу, яке існує в давньоєгипетській лише в зародковому стані [Коростовцев 1966, 253–258].

Виходячи з наявності подібного становища в багатьох мовах, можна зробити припущення, що категорія виду є не тільки і не стільки необхідним “додатком” до категорії часу, скільки необхідною передумовою для формування останньої. Так, наприклад, у тиграйському індикативі

категорія виду займає конституююче положення. “Вид є тією постійною організуючою ознакою, за якою будується центр видо-часової системи – видові розряди. Час не є обов’язковою, але змінною величиною. І все ж категорії часу не можна відводити роль віхи, механічно приєднаної до видового змісту дієслівної форми. В рамках граматичної форми категорія виду тісно переплітається з категорією часу в єдину видо-часову категорію, яку можна розкласти тільки на рівні граматичної абстракції”. Тигр. 13.

Сказане наводить на думку, що арабська дієслівна система має багато подібних ознак з відповідною системою мов активного ладу. Дійсно, однією з морфологічних особливостей активних мов є те, що місце морфологічної категорії часу тут цілком займає категорія способу дії. Конт. 94. АМ, звісно, не єдина в цьому розумінні серед мов акузативного ладу. Подібна особливість дієслівних форм є характерною для мов, що були поширені в нинішньому ареалі АМ. Наприклад, в еламській мові доцільно виділяти не часи дієслова, а його “аспекти”. Так, дієслівні форми із суфіксом *-i-* передають тривалий аспект, а з суфіксом *-a-* – нетривалий. Акт. 249.

З іншого боку, наведені міркування, а також дослідження в галузі афразійського мовознавства свідчать, що подібна ситуація є типовою для багатьох мов на певному етапі розвитку їхньої граматичної системи. На це вказує той факт, що “при достатній різноманітності дієслівних структур у різних афразійських мовах для більшості з них характерне розрізнення спочатку “дії” та “стану”, потім “перехідності” та “неперехідності”, а в межах дієслів стану – розрізнення видів – миттєвого та тривалого. При заміні протиставлення “дія-стан” протиставленням “перехідність-неперехідність” особлива форма предиката стану стає непотрібною, видові форми еволюціонують у види доконаний і недоконаний, а потім і у часи – минулий та теперішньо-майбутній” [Дьяконов 1991, 48]. На думку Дьяконова, існування миттєвого і тривалого виду дієслова здається безперечним уже на стадії спільної семіто-берберо-кушитської. Здається ймовірним, що різниця між видами зводилася спочатку до різниці між тонами, при заміні мелодійного наголосу

на силовий відбувалися зміни, неоднакові для всього афразійського ареалу [Дьяконов 1991, 50].

Однак треба зауважити, що форми неперехідних дієслів дії, а також усіх дієслів сурядних речень на прасемітському етапі були безвидовими [Дьяконов 1991, 52], тобто при виникненні часових опозицій з однаковим успіхом могли позначати як доконану, так і недоконану дію, що визначалося семантикою самих дієслів та контекстом.

Уважніше подивившись на словоформи, за допомогою яких передається темпоральність у сучасній АМ, можна побачити, що крім контекстуально залежних форм існують такі, чиє значення є завжди чітко детерміноване як у темпоральному, так і в аспектуальному відношеннях. До них належить, наприклад, категоричне заперечення, що передається за допомогою спеціальної частки і форми юсива. Причому в даній конструкції неможливо відокремити ідею часу виконання (швидше, невиконання) дії від ідеї категоричності цього факту. Подібна синкретичність наводить на думку про архаїчність походження самої конструкції та її подібного використання. Дійсно, “в південнопериферійних семітських мовах зберігся старий імперфектив, який збігається за формою з акадським юсивом-перфективом та арабським юсивом. Ймовірно, це і є стара форма перфектива, яку в дійсному способі в усіх семітських мовах, крім акадської, витіснила форма іменного походження”. “Характерно, що в арабській мові від перфектива способів форми не утворюються” [Дьяконов, 255].

Отже, як можна побачити, набір дієслівних словоформ, за допомогою яких в АЛМ позначаються часові та видові відношення, містить елементи, що склалися в межах різних парадигм, які, в свою чергу, виникли для оформлення різних, не завжди пов'язаних із темпоральністю, характеристик висловлювання. Так, наприклад, “...новий центральносемітський імперфектив є результатом ...явища номіналізації відмінюваної форми дієслова за допомогою локативного покажчика..., а арабський суб'юнктив – паралельної форми для цільових речень, утвореної за допомогою локативно-об'єктного покажчика...” [Дьяконов, 256].

Ще однією групою словоформ, що виникли, на нашу думку, в умовах переважання аспектуального значення дієслова над темпоральним, є дієслівні основи, або породи.

“Породи – це похідні лексико-граматичного утворення, які модифікують первинне значення дієслова по відношенню до способу дії (або стану) в якісному розумінні або в розумінні її спрямованості. Частково вони відповідають способам дії..., крім основних – активного та пасивного, – які в семітських мовах або взагалі не виражаються, або – вторинно – представлені власне способовими формами, які можуть бути утворені від будь-якої породи” [Дьяконов, 256].

Можна припустити, що велика кількість дієслівних порід АМ багато в чому пов'язана з багатством аспектуальних градацій, притаманним мовам активного ладу, які при номіналізації мовного устрою були інтерпретовані як специфічна особливість дієслівних словоформ. Так, у дієслівній морфології мов кечумара, для яких характерною є надзвичайна розгалуженість категорії способу дії на тлі обмеженої кількості темпоральних протиставлень, зберігається хіба не повний набір аспектуальних градацій, характерних для представників активного ладу, такі, як: інгресив, інтенсив, репетатив, термінатив, ітератив (кечуа), масовість, дуратив, пермансив, пермітатив (аймара) [Климов Акт, 241].

Крім названих аспектуальних градацій в даному контексті доцільно, на нашу думку, згадати ще пунктуаліс, інхоатив, фреквентатив, результатив, прогресив (континуатив), волонятатив, дезідератив, препаратив, каузатив, фактитив, які зустрічаються в інших мовах з недавнім активним минулим.

Припустивши, що афразійські мови мали саме таке минуле, логічно констатувати, що дієслівна система АМ зберігає значно більше словоформ, породжених під впливом семантичних детермінант активного устрою мови, ніж про це можна судити на підставі безпосереднього аналізу дієслівних словоформ, пов'язаних із темпоральністю. Фактично, як ми могли побачити з огляду основних форм арабського дієслова, про темпоральність у чистому вигляді можна говорити лише по

відношенню до форм *māḍī*, індикатива та юсива *mudāgi*, де, до того ж, співвіднесення з конкретним часом визначається часто, як уже зазначалося, синтаксичними засобами, контекстом і семантикою самого дієслівного кореня. Інші форми, як ми могли побачити, навіть у сучасній АЛМ мають відношення до значно ширших дієслівних характеристик, ніж темпоральність, що дозволяє накладати на них темпоральні характеристики за допомогою сполучення інших, у тому числі і видових форм дієслова зі специфічними морфологічними показниками темпоральності, що і призвело, на нашу думку, до того багатства дієслівних словоформ, які ми можемо побачити в АМ. Тим не менше, функціонуючи в межах сучасної номінативної, вже абсолютно переважно темпорально орієнтованої дієслівної парадигми, названі словоформи несуть у собі суттєвий залишок багатой палітри аспектуальних градацій.

Так, дуратив і пермансив, а, можливо, репетатив та ітератив (принаймні, в плані змісту) стали основою для утворення імперфектива, хоча говорити про морфологічне розрізнення цих видів у АМ не доводиться, тим більше, що, як уже зазначалося, імперфектив дієслова сурядного речення в “семіто-берберо-кушитському” стані був безвидовим. Термінатив і пунктуаліс отримали значення старого перфекта, а результатив концептуально можна розглядати як передумову для виникнення нового перфектива, або, принаймні, як підставу для використання у цьому сенсі субстантивної форми результату стану, як це вочевидь сталося в семітських мовах. Можна навіть припустити, що сама ідея використання двоскладової основи з першою голосною *a* пов’язана з архаїчним способом маркування “сильних” форм на прасемітському етапі, хоча на самій тільки підставі наявності нового перфектива, утвореного за допомогою цієї основи в АМ, робити подібні висновки було б некоректно.

Що стосується інших видів, які могли бути притаманними прасемітському дієслову, залишки тих із них, які були марковані за допомогою афіксації, можна побачити у формах похідних порід арабського дієслова і віддієслівних імен. Характеризуючи дієслівні породи, особливо з урахуванням архаїчного стану дієвідмінювання, варто

говорити не про форму породи, безпосередньо реалізовану в АМ, а про тип породи, що дозволить чіткіше побачити семантику дієслів у зв’язку з аспектуальними градаціями. Так, породи типу Д (редупліковані) зазвичай передають інтенсив або ітератив. Наприклад, друга порода має значення інтенсива, ітератива і дуратива, а її каузативне значення є похідним від інтенсивного [Гранде, 123]. Породи типу Н та М створюють зворотнє і взаємне значення, часто розвиваючись у бік пасиву. В АЛМ це, зрозуміло, сьома порода. Породи типу А мають конативне значення, зокрема, третя порода зберігає конативне значення як одне з основних, а четверта являє собою приклад синкретичного поєднання значень каузатива, фактитива і пермітатива. Як уже зазначалося, можна припустити, що афікси, представлені звуком [a] в архаїчному стані мовного розвитку взагалі відповідали за маркування “сильних” форм, принаймні, перша голосна нового перфекта, згадуване конативне значення третьої породи, ймовірні залишки версійних опозицій [Хамрай, 231], значення четвертої породи, в тому числі і пунктуальне [Мамедалиев, 11], дають підстави для подібного припущення, але, для подібних тверджень необхідне залучення значно ширшого матеріалу й інших семітських мов, крім того, обґрунтування цього припущення виходить далеко за межі даної роботи. Спочатку породи типу Т, імовірно, передавали зміну напрямку руху, потім поступово отримали інші значення. Зокрема, восьма порода подібного граматичного значення в АЛМ не має, основна функція її маркера майже така, як і в п’ятій та шостій породах, а саме передавання ідеї спрямування дії на суб’єкт або об’єкт, а також внутрішніх, у тому числі й темпоральних, характеристик такої дії. Як приклад можна назвати інгресивне значення шостої або інхоативне значення п’ятої породи.

Варто зазначити, що засоби передання аспектуальних значень в АМ іноді настільки глибоко проникли в морфологічну систему, що іноді відповідні маркери стали частиною кореня (пор. *تَهْم* і *وهم*). Крім того, кореневий склад АМ поповнився подібними утвореннями від форм, які в самій мові або були відсутні, або не розвинулися. Наприклад, тип Ш передавав

каузатив, а іноді фактивів і декларативів [Дьяконов, 64]. Мав він також, імовірно, і значення прогресива. Даний маркер, крім хіба що комбінованої десятої породи, не входить до парадигми дієслівного словотвору, принаймні, в АЛМ. Тим не менше, наявність в АЛМ таких словоформ, як *شؤوب* – злива при *اب* – тучне пасовисько говорить про колишню можливість передавання за його допомогою аспектуального відтінка набуття якості та зміни стану. Зрозуміло, що в реальних дієслівних формах комбіновані типи, такі, як, наприклад, десята порода, можуть отримати нове тлумачення, яке не є простою сумою двох його складових.

Розглянувши роль та місце темпоральності у співвідношенні з аспектуальними градаціями в АЛМ, треба зауважити, що такі тяжіючі до структури активного ладу характеристики мови, як функціонування широкого класу дифузних з точки зору суб'єктної та об'єктної інтенції дієслів, нерозвиненість морфологічної категорії часу, можливість утворення форм "пасиву" у семантично інтранзитивних дієслів

і деякі інші відображають собою універсальні ступені мовного розвитку Конт. 201, [Коростовцев, 106].

Враховуючи викладене вище, можна зробити наступні висновки:

Темпоральність арабського дієслова, особливо в класичний період, розвинена слабо, її неможливо відокремити від аспектуальності, співвіднесення дії з часом її виконання користується нижчим пріоритетом у порівнянні з характеристиками протікання дії, в тому числі, і в часі;

Маркери, які в подальшому були співвіднесені з часом протікання дії часу на архаїчному етапі входили до іншої, значно більшої за кількістю елементів парадигми градацій, у яких дієслівний вид домінував над дієслівним часом;

Словоформи, що виникли для позначення аспектуальних градацій, були підпорядковані іншій домінуючій семантичній детермінанті, зі зміною якої змінилася і їхня функція в АМ, але сліди системоутворюючого впливу цієї детермінанти помітні не тільки в граматичній, але й у лексичній системі АЛМ.

ЛІТЕРАТУРА

Брюхов А.В. Проблема вида как грамматической категории на материале испанского языка. <http://inforlan.h1.ru/on.html>.

Бондарко Л.В. **Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии**. Ленинград, 1983.

Головинская М.Я. **Семантические типы противопоставлений видов русского глагола**. Москва, 1982.

Зеликов М.В. Баскские и иберо-романские предложения // **Изв. АН СССР, Серия ОЛЯ**, т. 44/4, 1985.

Ковалев А.А. **Выражение категории времени в современном арабском языке**. Москва, 1951.

Луценко Н.А. Вид и время (Проблемы разграничения и взаимодействия) // **ВЯ**, 1985.

Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990.

Коростовцев М.А. Новоегипетское спряжение и категория времени // **Языки Африки**. Москва, 1966.

Коростовцев М.А. О природе египетского глагола // **ВЯ**, 1969, №4.

Церетели К.Г. **Современный ассирийский язык**. Москва, 1963.

Verkil H.Y. On the compositional nature of the aspects. Dortrecht, 1972.